

DENKEN, TEKSTEN EN GODEN

Evelien Van Beeck

Samuel IJsseling, *De tijd, het schrift, het verschil. Filosofisch testament*. Antwerpen/Zoetermeer, Polis/Klement, 2015, 158 p., ISBN 9789463100267, 19.95 €

Samuel IJsseling, *Heidegger. Denken en danken - geven en zijn*. Nijmegen, Vantilt, 2015, 206 p., ISBN 9789460041983, 19.95 €

In 2015 verschenen van Samuel IJsseling (1932-2015) twee boeken. Eerst was er *Heidegger, Denken en danken - geven en zijn* en daarna *De tijd, het schrift, het verschil*. De uitgave van dit laatste boek mocht IJsseling helaas niet meer zelf meemaken, aangezien hij kortelings voordien overleed. Deze twee boeken zijn eens te meer kostbaar als tastbare herinnering. Het is bijzonder om ze samen te bespreken, omdat het om het eerste en het laatste boek van deze continentale filosoof van de Lage Landen gaat.

Teksten en Goden

Wie was Samuel IJsseling? Om een volledig beeld van deze persoonlijkheid te krijgen, is het aan te raden de uitgeleide van Erik Meganck in *De tijd, het schrift, het verschil* te lezen. Deze uitgeleide kreeg de titel ‘Over teksten en goden’, wellicht IJsselings favoriete onderwerp.

IJsseling was tot 1997 hoogleraar aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte. Hij was eveneens lange tijd directeur van het Husserl-Archief en hoofdredacteur van het *Tijdschrift voor Filosofie*. IJsselings persoonlijke interesse lag bij Nietzsche, Heidegger, Derrida en andere postmoderne Franse denkers, die hij dan ook met brio introduceerde in Leuven. Als wij vandaag de dag die Franse filosofie kennen, is dat hoofdzakelijk aan IJsseling te danken.

Schrijven deed hij over uiteenlopende thema's, zoals de tijd, het schrift en het verschil. Meganck groepeerde deze onderwerpen onder de titel “van hermeneutiek tot retoriek – en verder”. IJsseling zelf had ook een overkoepelende term voor zijn gedachtegoed, namelijk ‘filosofisch polythéisme’. Zijn beeld op de werkelijkheid mogen we gerust betoverend noemen. IJsseling

gaat ten rade bij de Griekse mythologie. Daar kunnen we, aldus IJsseling, inspiratie opdoen voor een nieuw zijnsverstaan – de komst daarvan had ook zijn leermeester Heidegger reeds aangekondigd. Cruciaal voor een nieuwe denkwijze is het zetten van vraagtekens bij het absolute eenheidsdenken. Waarom halsstarrig vasthouden aan eenheid? Waarom één Rede, één God? IJsseling leerde ons de veelheid en de onherleidbaarheid omarmen door ‘eroverheen te denken’. Door filosofische vragen te stellen, kunnen we onszelf onttrekken aan de oppervlakkigheid. Dit leidt volgens IJsseling geenszins tot een kil atheïsme of een confessioneel polytheïsme, als wel tot een religieuze ontologie. IJsseling baseerde zich hiervoor op de Oude Grieken en hun opvattingen over onder meer het dionysische en het apollinische. Dit resulteerde in studies als *Apollo, Dionysos, Aphrodite en de anderen. Griekse goden in de hedendaagse filosofie* (1994) en *Drie godinnen. Mnemosyne, Demeter, Moira* (1998). Ook ging hij in gesprek met andere filosofen, zoals met Ann Van Sevenant, waaruit *Wat zou de wereld zijn zonder filosofie?* (2007) voortvloeide, en met Ger Groot, wat leidde tot *Dankbaar en aandachtig* (2013). Eén voor één zijn deze boeken de moeite waard om kennis te maken met en zich te verdiepen in de ideeën van deze filosoof.

Heidegger

Heidegger, Denken en danken – geven en zijn is het boek waarmee IJsseling in 1964 promoveerde. Voor velen was dit een introductie tot het denken van de latere Heidegger. De soms moeilijk te doorgronden taal van deze metafysicacriticus vertaalde IJsseling mijns inziens in een helder betoog, waardoor Heidegger ook voor niet-ingewijden toegankelijk werd. Enkele jaren later verscheen het artikel ‘Het zijn en de zijnden. Een studie over de *ontologische Differenz* bij Heidegger’- tevens in deze heruitgave van zijn proefschrift opgenomen – waarmee IJsseling bekendheid verwierf. Omdat zowel IJsselings doctoraatsthesis als zijn artikel tot op vandaag actueel zijn, besloot uitgeverij Vantilt om beide opnieuw uit te geven.

Anders denken

IJsseling begint zijn boek met het inzicht dat er een speciale band tussen denken en danken bestaat. Het waarom van deze ontologische verwantschap, inclusief haar filosofische implicaties, probeert hij terug te vinden bij Heidegger. Deze laatste stelt ‘de vraag naar het zijn’ en maakt daarbij een onderscheid tussen twee soorten van denken: het *rechnende* of wetenschappelijke denken en het *anfängliche Denken* of het zijnsdenken. Het denken van de wetenschap en de

metafysiek volgt de wetten van de logica. Het is technisch nuttig, maar *wesenlos*. Het kan de mens nooit omvatten, zonder hem in zijn wezen te verloochenen. Dat betekent niet dat Heidegger ‘neen’ zegt tegen wetenschap, maar wel dat hij er ook geen massief ‘ja’ tegenover stelt. De waarde van technologische vooruitgang staat ook voor Heidegger buiten kijf, maar, zo stelt hij vast, blijkt dergelijk berekenend denken uiteindelijk tot *Seinsvergeessenheit* te leiden. Heidegger eist daarom aandacht voor het *Ungedachte*. “Het *Un-gedachte* is de opgave van het denken en het blijft altijd te denken geven.” (32) De uiteindelijke redding vinden we in de *Überwindung* – een nieuw ‘zijnsverstaan’ dat komende is en dat wij mogen ontvangen als een gunst. Eindelijk zullen we eigenlijk of *andenkend* denken en in het zijn ‘wonen’. Dit zal gebeuren aan de hand van een *Kehre*, waardoor wij opnieuw echt en oorspronkelijk leren te denken. De terugkeer betreft niet het verleden, maar wel het hervinden van het wezen. Evident is dit echter niet. “Overgeleverde gewoonten en gebruiken, afgesleten gedachten en gezegden, voortdurend herhaalde formules die door het voortdurend herhaald worden de schijn gekregen hebben vanzelfsprekend te zijn, kunnen een grote hindernis zijn voor een echt menselijk bestaan. Ze kunnen ons afhouden van het echte menselijke *Wesen*.” (42) Heidegger bedoelt hiermee dat de mens steeds al binnen een bepaald zijnsverstaan staat – hij is erfgenaam. De kunst is om ondanks ingebakken normen en waarden opnieuw verwonderd te raken en een openheid voor ‘het geheim’ te creëren. “Het is een eigenaardige en vreemde sprong, want het is een sprong naar daar waar wij reeds van de aanvang af waren”, zegt IJsseling zelf. (49)

Het wezen van de mens en taal

IJsseling gaat vervolgens in op de band tussen het spreken en het wezen van de mens. Volgens hem is het vragen naar het wezen van de mens voor Heidegger allereerst een vragen naar de taal. “Het vermogen om te spreken is geen vaardigheid naast vele andere vaardigheden, maar het maakt de mens tot mens. De mens zou eenvoudigweg geen mens zijn zonder taal.” (61) In de taal getuigt de mens van zijn bestaan. “De mens is degene die voortdurend zijn eigen existentie uitspreekt en dit uitspreken is mede-constitutief voor zijn bestaan.” (61) Bovendien is het spreken de plaats waar de dingen kunnen verschijnen. “De taal is het huis van het zijn. Het zijn van alles wat is, woont in het woord. De mens is niet de schepper van dit huis, maar sprekend bewoont hij de plaats waar het zijn aankomen kan.” (63) Deze gedachte wordt sterk gevat in de kracht van het woord *logos*, dat zowel ‘taal’ als ‘zijn’ betekent. “Mens zijn is ek-sisteren of met andere woorden: *In-der-Welt-sein*.” (69) Dat zijn is een geschenk. Er is een etymologische verwantschap tussen denken en danken. “De hoogste gave, die voor ons nooit ophoudt gave te zijn, is ons eigen *Wesen*, dat we ontvangen en

waarmee wij zo begiftigd zijn dat we vanuit deze gave eerst diegenen kunnen zijn die wij zijn, en waardoor alle andere gaven pas gaven kunnen zijn. Deze gave is het denken. Het is medegegeven bij iedere gave. Danken is op de eerste plaats danken voor de gave te kunnen denken en te kunnen danken.” (74) IJsseling klaagt aan dat de wijsbegeerte van vandaag weinig oog heeft voor deze dimensie.

Het belang van mythen

Vervolgens gaat IJsseling in op het belang van mythen en riten. Een mythe openbaart op dezelfde wijze als de *logos* dat doet, met andere woorden: het *andenkende* denken vindt erin plaats. De mythe wordt gekenmerkt door een bepaalde oertijd die steeds opnieuw wordt herhaald, maar net door die herhaling vernieuwt. Daardoor stelt de mythe tegenwoordig. IJsseling geeft het voorbeeld van de eucharistie die een dankbaar verhalen is van wat de Heer voor de mens gedaan heeft door Zijn lijden. Door dit steeds te herhalen, worden deze gebeurtenissen voor de gelovigen opnieuw tastbaar. IJsseling laat zo zien hoe het verleden deel van ons wezen uitmaakt. De rekenende en plannende mens zal hier het nut niet van inzien. Toch kan er zonder het verleden geen sprake zijn van een ‘komen’ van een ander *Geschick des Seins*. Pas door een ander denken zullen wij dit dankbaar in ontvangst kunnen nemen.

Een ontologische differentie

In zijn artikel “Het zijn en de zijnden” gaat IJsseling verder in op de *ontologische Differenz*. Dit is belangrijk om een juist zijnsverstaan aan te meten. Het zijn van het zijnde is namelijk niet zelf een zijnde. Dit is vooral belangrijk in de context van de mens of het *Dasein*. “De mens *is*; hij is een zijnde. Een zijnde kan niet zonder het zijn. De mens is echter een zijnde van een geheel andere aard dan alle andere zijnden, omdat hij de denkende of het denken is.” (134) Denken en zijn zijn niet identiek. Ook tussen deze twee vindt er een *Differenz* plaats. “Wij stoten hier dus al op twee betekenissen van de *ontologische Differenz*. Beide liggen echter niet buiten elkaar. De *Differenz* tussen zijnde en zijn is misschien pas mogelijk op grond van een meer oorspronkelijke *Differenz*, namelijk tussen denken en zijn.” IJsseling schrijft dat het denken van de zagezegde metafysische periode – waar wij toe behoren – aan deze opvatting van de *Differenz* voorbijgaat en dat dit precies de *Seinsvergeessenheit* inhoudt. Samen met Heidegger legt hij het verband met het technische denken, dat zowel één van de grootste verworvenheden als het uiterste gevaar van het Westen is. Er is nood aan een aanbreken van een nieuwe periode die wij niet zomaar kunnen opeisen,

maar die ons dient toe toevallen als een genade, *die Gnade des Seins*. Hiervoor is misschien een andere taal nodig dan de onze – het is eerder de taal van de dichters. “De mens moet buiten zichzelf treden, zich veruitwendigen om dan ten slotte in een groter geheel weer tot zichzelf te komen.” (165)

Heidegger begrijpen

Wie het werk van Heidegger kent of toch al eens iets van hem heeft gelezen, weet hoe moeilijk het is om zijn taal eigen te maken en ten volle te begrijpen. IJsseling slaagde hier naar mijn mening in: *Heidegger, Denken en danken – geven en zijn* leest als een sneltrein. Systematisch bouwt het boek zich op rond de grote begrippen van Heidegger en brengt hen met elkaar in verband tot een begrijpelijk geheel. IJsseling wikt en weegt zijn woorden om zichzelf als filosoof verstaanbaar te maken. Dit is één van zijn grote sterktes. Tegelijkertijd gaat hij moeilijke passages uit de filosofie van Heidegger niet uit de weg, omdat hij weet hoe cruciaal ook deze zijn om Heidegger goed te begrijpen. IJsseling gaat didactisch te werk en schuift schoorvoetend, doch zonder te vervelen, steeds op naar een adequater begrip van Heideggers werk. Eénieder die iets over Heidegger wil leren vindt in IJsseling dan ook een goede leermeester. *Heidegger, Denken en danken – geven en zijn* is een heldere, maar vooral leesbare Nederlandstalige introductie tot de ingewikkelde filosofie van Heidegger .

De tijd, het schrift, het verschil

Het boek *De tijd, het schrift, het verschil* kwam tot stand naar aanleiding van één van IJsselings laatste publieksvoordrachten op uitnodiging van VRB/Expertisehouders Levensbeschouwelijke Collecties. Deze lezing kende een zodanig succes bij jong en oud, dat Meganck, voorzitter van de vereniging, hem aanspoorde om er een boek van te maken. Aanvankelijk stond de filosoof sceptisch tegenover dit plan – naar eigen zeggen was hij te oud – maar enkele weken later was het manuscript klaar, nog volledig uitgeschreven met de pen. Daarom ligt nu een bloemlezing van IJsselings eigen filosofie voor u. *De tijd, het schrift en het verschil* bestaat uit drie delen die de indeling van de titel volgen.

De tijd

Eerst en vooral maakt IJsseling een filosofische reflectie over de tijd. Hij staat stil bij wat het betekent om tijd te hebben, en vooral bij het feit hoe weinig dat

daadwerkelijk gebeurt voor onszelf, maar ook voor de ander. IJsseling waarschuwt ons: geen tijd hebben houdt het gevaar in een vlucht te zijn. Maar het tegenovergestelde is ook waar. Ook verveling kan een teken van vluchten zijn.

De mens doet alsof de tijd iets is dat men kan bezitten. Tegelijkertijd wordt deze hem gegeven en ook ontnomen. IJsseling maakt ons erop attent dat dit in wezen hetzelfde gebeuren is. Ook moet altijd alles maar sneller gaan. Tijd winnen, is echter een *farmakon*. We verkrijgen iets, maar verliezen tegelijkertijd. Ook lijken wij er vanuit te gaan dat tijd iets is dat kan worden gemeten en dat er zoiets als een tijdstip bestaat. Er kan echter nooit van een reëel of natuurlijk uur sprake zijn – dat is een kwestie van politiek. De klok is dus iets heel dubbelzinnigs: het is iets dat is geïnstalleerd en dat veel macht heeft, zeker in een cultuur waarin tellen en meten zo hoog wordt geacht. Tijd kan dan ook verschillende functies in zich dragen. IJsseling noemt onder andere die van de vader en van de heemeester. Eveneens schrijft hij een kleine geschiedenis van de tijd. Men kan de tijd lineair opvatten – dan heeft zij een begin- en eindpunt –, maar men kan er ook een circulaire opvatting op na houden – dan begrijpt men haar analoog aan de natuur. Waar het werkelijk op aan komt, is de *kairos* of het geschikte moment. Uit dit begrip blijkt dat tijd geenszins homogeen is: men moet de gelegenheid grijpen wanneer ze zich voordoet. Het enige waar we trouwens echt zeker van zijn, is dat er aan het einde van de tijd, meer bepaald onze tijd, de dood ligt. “De oude Grieken spraken in dit verband van Moira, het de mens toebedeelde deel van het leven, de lotsbeschikking. Het leven werd begrepen als een draad die gesponnen werd bij de geboorte en afgeknipt bij de dood.” (41) De Moirai worden bij Hesiodos vereenzelvigd met de schikgodinnen, Klotho, Lachesis en Atropos. Deze spinnen de zogezegde levensdraad en knippen die ook weer af. IJsseling wijst op het grote verschil met de hedendaagse tijd. Tegenwoordig worden de woorden ‘lot’ en ‘lotsbeschikking’ niet zo gauw meer in de mond genomen, maar spreekt men eerder van DNA, het genetische materiaal,... dat verantwoordelijk is voor het leven van de mens. Toch kunnen we niet ontkennen dat er iets ongrijpbaars aan het lot is. Sommige mensen zijn bijvoorbeeld gezond en anderen niet. Het lot is in die zin problematisch en vooral niet volledig tot de biogenetica te reduceren.

Tijd kan ook verbonden worden met ruimte. Omgaan met ruimte wordt grotendeels vanuit onze lichamelijkeheid en vanuit het gevoel dat we zelf het centrum van de wereld zijn, bepaald. Net zoals tijd is ruimte niet neutraal. “Er zijn heilige plaatsen en profane.” (46) De samenhang tussen tijd en ruimte wordt binnen de filosofie als een ontologisch probleem beschouwd. Plato spreekt bijvoorbeeld over *chora*, wat een soort van ‘receptakel’ zou zijn. Heidegger interpreteert *chora* als ‘iets wat openstaat voor iets en aanwezigheid mogelijk maakt.’ (47) Hoe dan ook, elk spreken en schrijven veronderstelt de mogelijkheid tot een plaatshebben. Dat brengt IJsseling bij het schrift.

Het schrift

Ook hier schrijft IJsseling een kleine geschiedenis. Hij vat samen: “Zoals de mens zijn naaktheid gedeeltelijk bedekt en daarmee zijn seksualiteit een symbolische betekenis geeft, zo worden in het spreken en schrijven betekenissen gesticht door te onthullen en te verhullen.” (57) Het boek is voor IJsseling een geschenk van de goden, maar tevens een *farmakon* – uiteindelijk zorgt het ervoor dat we onze geest niet meer trainen en dat we van onszelf en de wereld vervreemd geraken. Het schrift maakt sporen: er blijft altijd iets. Bovendien heeft een spoor de dimensie van een verleden en een toekomst. “Schrijven kan dan ook een poging zijn om aan de vergetelheid en de vergankelijkheid te ontkomen, een overwinning op de dood.” (64) Maar ook het schrijven is altijd iets problematisch. Alle letters, woorden, zinnen,... zijn in zekere zin reeds vooraf gegeven. “De taal is dan ook samen met het leven het grootste geschenk dat wij gekregen hebben.” (69) IJsseling spreekt over de verhalen in ons leven en over de rol die ze in ons bestaan spelen.

Vervolgens neemt hij een tekst vanop afstand onder de loep. Elke tekst vertoont veel wit – zowel in de marge als tussen de regels. Dit wit is niet zonder betekenis, maar is net mee bepalend voor de betekenis. Er wordt altijd meer gezegd dan de tekst in de eerste plaats doet uitschijnen. IJsseling spreekt van een *context*, zowel een linguïstische als een reële. Teksten zijn altijd ingebed in een geheel van andere teksten en alle teksten verwijzen naar deze andere teksten. Daar men altijd leest vanuit een andere context, is een tekst ook nooit helemaal hetzelfde. Deze gedachte ontleent IJsseling aan Derrida: “Het is in en door dit spel van identiteit (dezelfde tekst) en differentie (verschil) dat betekenissen kunnen bestaan en nieuwe betekenissen worden geproduceerd.” (73) Met andere woorden, altijd en overal is er sprake van beweging.

Tot slot is er ook een belangrijk verband tussen het schrift en de filosofie. Zo is de overgang van een orale naar een schriftelijke cultuur een ware revolutie geweest. De mens is van luisteraar tot lezer getransformeerd. “Filosofische vragen stellen is het onderbreken van het verhaal. Het onderbreken van het verhaal veronderstelt dat de betovering die uitgaat van het vertellen, is gebroken. Dat werd in Griekenland mogelijk toen de verhalen tekst geworden waren, opgeschreven. De sofisten vroegen naar de wijze waarop de verhalen functioneerden in de opvoeding en de cultuur en maakten de betovering die uitging van de woorden tot thema van reflectie” (78-79) Het opschrijven werd met andere woorden tot een wijsgerig probleem gemaakt. Bovendien is er in de westerse filosofie een traditie die de werkelijkheid als tekst beschouwt.

Het verschil

Tot slot staat IJsseling stil bij het verschil. IJsseling begint van de vaststelling dat de traditionele metafysica door en een verheerlijking van het eenheidsdenken wordt getekend. “Vanaf het begin van de filosofie wordt er uitgegaan van één universum, één wereld, één mensheid, één wereldgeschiedenis, één rede, één ware wetenschap, die wil komen tot universeel geldende uitspraken, één ware religie, die sinds een decreet van keizer Constantijn de christelijke zou zijn, en natuurlijk ook één God, het monotheïsme.” (117) Toch worden we voortdurend geconfronteerd met een onherleidbare veelheid. Dat betreft ook het zelf: wij ontlenen onze identiteit aan de situatie waarin we verkeren en deze laatste is telkens anders. Voor IJsseling biedt het polytheïsme dan ook een uitweg. Wanneer we onze aandacht richten op het verschil, zien we dat juist daar betekenis ontstaat. “Woorden kunnen slechts iets betekenen omdat ze van elkaar verschillen. Kleuren en geluiden, geuren en gevoelens in al hun nuances kunnen slechts waargenomen worden op grond van hun gedifferentieerd zijn. Het wonder van alle wonderen dat er überhaupt iets is, is onder andere mogelijk op grond van het verschil, de differentie” (130) Zonder het verschil zou alles altijd hetzelfde zijn.

Een nieuw perspectief

Wie IJsseling heeft gekend, op welke manier dan ook, zal bij het lezen van *De tijd, het schrift, het verschil* vaststellen hoe zeer zijn persoonlijkheid in dit boek naar voren komt. IJsseling schrijft over onderwerpen die hem na aan het hart liggen, en dat maakt hem in zijn essays zeer aanwezig, hoewel niet opdringerig – zo was hij niet. De uitgeverij noemt dit boek een filosofisch testament – ik zou daaraan toevoegen dat het eveneens een existentiële uitnodiging is. IJsseling schrijft immers over heel herkenbare dingen, zaken die we allemaal wel eens opmerken, maar hij slaagt erin ze ook daadwerkelijk onder woorden te brengen. Met zijn schrijven zet hij de lezer aan bepaalde evidenties tussen haakjes te zetten en voor een andere vorm van denken open te staan. De mens wordt vandaag de dag meer dan ooit met veelheid geconfronteerd. Vaak schuilt daarin ook een opdracht, namelijk om te kiezen. IJsseling laat zien hoe men tegelijkertijd voor heel uiteenlopende zaken kan kiezen zonder daarmee aan identiteit te verliezen. Integendeel: kiezen voor een polytheïstisch wereldbeeld zoals hij het opvat, is juist een actieve manier van zingeving en (her)betovering. Meer dan ooit maken IJsselings boeken duidelijk wat het belang van betekenis is in ons leven en ook hoe wij deze vanuit ons diepste wezen mede kunnen stichten. De boeken van IJsseling richten zich dan ook tot eenieder die zijn leven op persoonlijke wijze meer diepgang wil geven.